

Megismerhető diskurzusok

Diszkurzív pszichológia, kognitív tudomány
és az elbeszélés nehézségei

1. Bevezetés

A pszichológia történetét újra- és újrafogalmazó diskurzusban számos alkalommal előtérbe került az egyes paradigmák közötti különbségeket nemcsak történeti, szociológiai, hanem pszichológiai terminusokkal is leíró megközelítés. Így alakulhatott ki a „tipikus” behaviorista pszichológusról a konformista, dogmatikus, legkevésbé sem nyitott gondolkodású tudós reprezentációja, mellyel szemben az ötvenes évek végétől, az „első kognitív forradalomtól” (Miller 2003) felléphetett az új, kognitivistá kutató független, nyitott, rugalmas és kreatív emberképe (Cohen-Cole 2005: 115–119). És bár a kognitív tudomány változásának utóbbi fél évszázadát tekintve úgy tűnik, ez a fajta jellemzés inkább lehet igaz a mai megismeréstudományra, a nyolcvanas évektől kezdve, az úgynevezett „második” kognitív forradalommal párhuzamosan mégis egyre több olyan külső kritika éri a kognitívizmust, amely feltűnően sok párhuzamot mutat a behaviorizmust elmarasztaló bírálatokkal.

Az egyik legmarkánsabb ilyen kritika a kilencvenes évek elején fellépő, Derek Edwards és Jonathan Potter nevével fémjelzett diszkurzív pszichológia (DP) irányzata felől érkezett és érkezik ma is. Úgy vélem – illetve remélem –, hogy a hamarosan terítékre kerülő bírálatok elemzésével nem csak a DP kognitív tudománybírálatának, hanem a társadalomtudományos viták diskurzusa legitimációs stratégiáinak néhány retorikai vonását is ki lehet majd domborítani a következő, főbb kérdések mentén:

Hogyan épül fel és pontosan mire vonatkozik a DP kognitívizmuskritikája? Hogyan konstruálja meg a DP ezen szövegei a szemben álló kognitívizmust, és magát a szembenállást? Mennyire újak azok a szempontok, amelyekre Edwards és Potter alapoznak? És: vajon ha megvizsgáljuk az elmarasztalt irányzat vonatkozó állításait, ez más megvilágításba helyezi-e a DP vádjait?

Megelőlegezve ez utóbbi kérdésre a választ: igen, és ez az, ami teret adhat az általánosabb, már nem feltétlenül csak a konkrét szövegekből kiinduló értelmezés kérdéseinek. Milyen szerepet tölthet be egy ellenfélként megkonstruált tudományos pozíció a saját irányzat megformálásában? Továbbá – már sejtetve az elkerülhetetlenül felbukkanó konfliktusokat –, vajon lehet-e tudatos a félreértelmezés diszkurzív művelete a társadalomtudományos viták gyakorlatában?

2. A diszkurzív pszichológia kognitivismuskritikája

Nézzük meg először a két „alapító atya”, Derek Edwards és főleg Jonathan Potter egyes gondolatmeneteinek rekonstrukciója segítségével, hogy a DP hogyan próbálja meg legitimálni saját pozícióját a tudományos diskurzusban a kognitív pszichológiát való meghaladás és a kognitív paradigmával való szembenállás hangsúlyozásával. A konkrét szöveghelyeket követve időrendben vegyük sorra a – természetesen több helyen egymást részben vagy egészében átfedő – főbb állításokat, bírálatokat, melyek szerint a kognitív paradigma...

2.1. ...aszociális

Derek Edwards már egy korai, nagyjából a DP irányzatával egyidős, azonban még a kategorizálás gyakorlatával foglalkozó írásában (Edwards 1991) kifejti, hogy mi is a baja a kognitív megközelítéssel. Edwards szerint a kategóriák „kognitív modelljei” kivonják magukat a szociális keretből (uo. 516), és így nem reprezentálják megfelelően a kategorizálás társadalmilag beágyazott, társas gyakorlatát, ezért azt javasolja, hogy:

...a kategorizáció gyakorlatként, nem pedig egy szemantikus *fait accompli*ként való megközelítése, a beszéd szituációba ágyazottságának (indexikus jelentés) és interakciós, argumentatív szerveződésének (retorika) figyelembevételét is jelenti. (Edwards 1991: 525)¹

Ebből a módszertani hozzáállásból azonban sokkal szélesebb hatókörű következtetéseket is levon Edwards, nemcsak a kategóriák, hanem a nyelv és a társas cselekvés kapcsolatára vonatkozóan is:

...a nyelv elsődlegesen egy közeg a társas cselekvések megvalósításához, bármilyen kognitív vagy perceptuális státusszal rendelkezik tehát, és bármilyen szerepe is van a pszichológiai élmény vagy az evilági valóság reprezentálásában, mindez másodlagos, és csak a lényegi társas természetre alapozva nyilvánulhat meg. (Edwards 1991: 518)

Egy mondatban összefoglalva pedig így hangzik a DP ajánlata az újraértelmezett nyelv és a cselekvés elemzésére:

...A diszkurzív pszichológia a szituált használat felőli közelítést javasolja, a vizsgálat céljának pedig annak magyarázatát, ami éppen „csinálódik”. (Edwards 1991: 517)

¹ Az Edwards- és Potter-szövegekből származó idézetek a saját fordításaim. Köszönet Kaposi Dávidnak a hozzájuk fűzött kommentárókért, javaslatokéért.

2.2. ...*túlzottan absztrakt*

Jonathan Potter egy későbbi írásában (Potter 1998) valamivel továbbmegy az Edwards által javasoltaknál, és még programszerűbben fogalmazza meg nem csupán a DP irányzatának (egyik) vezérmotívumát, hanem egyben a kognitívizmussal való szembehelyezkedés (egyik) alapelvét is:

Úgy vélem, hogy a „megismerés” és a „valóság”, hagyományosan a belső és a külső, kezelhető ugyanazon módon, mégpedig ahogy megjelennek és megformálódnak, s orientálódnak a diskurzusban. (Potter 1998: 30)

Potter szerint a kognitív kontextusfelfogással (jelesül Van Dijk és a Sperber–Wilson szerzőpáros megközelítésével) az a gond, hogy a kontextust mintegy a megismerő szubjektum mögött lévő, azt körülvevő absztrakt közegként fogják föl (uo. 33), pedig a kontextus valójában egy a megismeréssel, és ily módon azt csak a valódi diskurzus – mint például egy telefonbeszélgetés – folyamatában lehet értelmezni.

Potter szerint tehát a kontextus–megismerő kettőssége olyan elvont fogalmi rendszert jelent, amely nem tükrözheti a diskurzus valódi természetét.

2.3. ...*túlságosan reprezentacionista*

Potter és Edwards (1999) egy későbbi, közös cikkükben a kognitív paradigmától a szociális reprezentációelméleten (SzRE) keresztül határolják el magukat, melyet a diskurzusok szociális vizsgálatára teljesen alkalmatlan megközelítésnek tartanak. Hét kérdéskört érintve (cselekvés, reprezentáció, kommunikáció, megismerés, konstrukció, ismeretelmélet, módszer) bírálják a SzRE-t, melyek közül a kognitív paradigma viszonylatában az első négy lehet fontos.

A négy pontban részben megismétlődnek az eddigiekben már felmerült érvek, de speciálisan a SzRE-re vonatkoztatva. Ezek szerint az elmélet nem fektet elég hangsúlyt a cselekvésre, a DP-ban viszont ez áll a vizsgálat középpontjában. A reprezentáció fogalmát pedig éppen ellenkezően értelmezik. Az SzRE szerint a reprezentáció egy „kognitív jelenség”, amely megközelíthető az emberek vélekedéseinek vizsgálatán keresztül, a DP szerint pedig egy „diskurzív jelenség”, melyet az emberek folyamatosan alkotnak, így egy változó, nem megragadható jelenségről van szó (uo. 448).

Ebből következően a harmadik fogalom, a kommunikáció szerepe is átértékelhető: a kommunikációra, mint túlságosan leegyszerűsítő, az interaktív diskurzust üzenetre és megnyilatkozóra szétbontó modellre egyszerűen nincsen szüksége a DP-nak. Így nem csak a kommunikációt, hanem a megismerés kognitív modelljét is el kell vetni, illetve teljesen átértelmezni:

A DP elutasítja a perceptuális kognitívizmust a megismerés átfogó újrafogalmazásának jegyében – eszerint a megismerés a résztvevők cselekvéseinek függvénye, amely úgy formálódik és irányul, ahogy az emberek cselekszenek. A megismerés ezáltal magyarázó eszközből a vizsgálat tárgyává válik. (Potter 1999: 449)

2.4. ...figyelmen kívül hagyja a cselekvést

A kognitív paradigmával való szembenállás nemcsak módszertani, hanem immár diszciplináris-intézményes hangsúllyal és üzenettel fogalmazódik meg Potter *Posztkognitív pszichológia* című írásában (Potter 2000). Potter – természetesen – a diszkurzív pszichológiában látja az irányzatot, amely át kellene, hogy vegye a kognitív lélektan helyét a pszichológia most íródó történelmében.

Potter meglátásában két „kívülről” érkező úttörőnek, a filozófus Ludwig Wittgensteinnek és a társalgáselemző Harvey Sacksnak köszönhető a posztkognitív pszichológia megújulása, azaz a DP szemléletének kikristályosodása. Bár Potter később annyiban finomít álláspontján, hogy nem feltétlenül a DP-nak kell átvennie a vezető szerepet a modern pszichológiában, és a kognitív pszichológiát se kell mindenképpen úgy, ahogy van, kidobni a kukába, de továbbra is úgy véli, hogy a kognitív paradigma nem alkalmas az emberek összetett, valós cselekvéseinek és diskurzusainak vizsgálatára:

A kognitívizmus egyik jellemzője, hogy a kognitív folyamatok és jelenségek elsődlegessé tételével és a kísérleti módszerekkel való összekapcsolásával eltereli a kutatókat az emberek közösségi gyakorlatainak sokaságától egy teljesen más világba. A gyakorlat leértékelése a kognitív elméletben végül a gyakorlatnak a kutatásokból való teljes kiküszöböléséhez vezet. (Potter 2000: 33)

Potter ennek alátámasztására a közismert chomskyi modellt hozza fel, amely kompetenciára és performanciára bontja a nyelv tudását, használatát és tanulását. E szerint a modell szerint pedig a performancia, azaz a gyakorlati használat másodlagos, és Potter szerint a kognitívizmus „egy ilyen metaforikus struktúra körül szerveződött az utóbbi három évtizedben” (uo. 33).

A cselekvés figyelmen kívül hagyásának bírálati pontja más megvilágításban, de újra felveti az aszocialitás és a túlzott absztrakció problémáit. „A kognitív fogalmak a cselekvésben konstruálódnak, szerveződnek és tájékozódnak” (uo. 35), írja Potter, újra lándzsát törve emellett, hogy bár a kognitív paradigma szerint csak az egyéni információfeldolgozó elme az érdekes, és amíg ezt az „egyéni” és a „kontextuális” megkülönböztetése által vizsgálják, addig a DP szemléletben az interakció formálja az egységes és megbonthatatlan diskurzust.

A kognitív szemléletben – Potter szerint – „outputként” értelmezett, másodlagos jelentőségű viselkedés a DP-ban elsődleges, és nem pusztá viselkedésként, hanem cselekvésként jelenik meg: „inkább a cselekvést vizsgáljuk, mint a viselkedést” (uo. 35).

A DP-val kontrasztba állított kognitív szemlélet összefoglalva egy nagyon merev és a valóság nem alkalmazható ismeretelméletre és módszertanra épül:

A kognitivisták megszokták a világ előre meghatározását – inger-válasz mérésével, címkékkel, tesztekkel –, csak hogy soha ne szembesüljenek a mindennapi élet rugalmasságával és retorikailag versengő természetével, ahol a világ nem csak egy módon, meghatározott fix kategóriák által adott, hanem újra- és átalakítható” (Potter 2000: 35).

A posztkognitív pszichológiának ezért meg kell szüntetnie ezt az áldatlan állapotot, és:

...el kellene kezdenie az emberek cselekvéseit tanulmányozni. Ez annyit jelentene, hogy a pszichológusoknak fel kéne venni Sacks és Wittgenstein örökségét, és az emberek szituált gyakorlatait vizsgálniuk. (...) Ez kétségtől kívül furcsa javaslatnak hangozhat az akadémiai pszichológia több mint 120 éves történelmét követően. Mégis mivel foglalkoztak eddig a pszichológusok? Úgy vélem, főleg a gyakorlatok vizsgálatának megkerülésével, és más módszerek használatával, követve a mögöttes folyamatok és entitások takaros chomskyi hagyományát” (Potter 2000: 36).

A DP tehát, szemben az észlelő, információfeldolgozó és megértő ágenseket feltételezőkkel, a kísérleti szituációk és a strukturálatlan interjúk helyett valódi szituációkba ágyazott valódi esetek vizsgálatát tartja relevánsnak. Még radikálisabb megfogalmazásban:

A DP nem a megismerés egy újabb analitikus megközelítése. A DP egy alapos újraspecifikálása részben a megismerésnek, átfogóbban pedig a pszichológiának (Potter 2000: 742).

2.5. Kritika és értelmezés: főbb állítások és problémák

Bár Potter és Edwards (2003) azt állítják, hogy „természetesen” tisztában vannak a kognitív pszichológia, kognitív tudomány és szociális tanulás hatalmas irodalmával (uo. 95), mégis úgy bírálják a kognitív paradigmát, hogy gyakorlatilag egyáltalán nem idéznek egyetlen konkrét kognitív cikket, kutatást, eredményt sem [vagy éppen saját magukhoz irányítják a kognitív paradigma iránt érdeklődőket, l. Potter (2006)].² Több – egyébként rokonnak mondható – elméletet pedig szintén eliminálnak, mint például a Potter által mindössze egyszer (Potter 2006) említett – s persze elmarasztalt – narratív pszichológiát, vagy a teljesen kimaradó kulturális pszichológiát (l. Cole 2005).

A fellépés háttérében pedig egy olyan, világosan megfogalmazott politikai cél áll, miszerint a DP szerepe az, hogy újra legitimé tegye a pszichológiát (Potter 2005) az eddigi irreleváns és valóságtól elrugaskodott kutatások helyett. Arra a problémára később térnek ki, hogy a DP vajon miért pont a kognitivizmushoz képest kívánta és kívánja magát meghatározni, tekintve, hogy ez több okból sem tűnik a legcélravezetőbb stratégiának. A továbbiakban egyelőre az lesz a középpontban, hogy miért is téveszt célt a DP „erős” kognitivizmuskritikája, és hogy milyen lehetőségek állnak rendelkezésre az ellentmondás feloldására.

Az idézetek pontos időrendjét a célból tartottam be, hogy világosan látszódjon a DP paradigmájának viszonylagos stabilitása, az, hogy az utóbbi tizenöt évben nagyjából ugyanazon vezényszavak köré csoportosítják a kognitivizmus bírálatát, és hogy ennek fényében jobban látszódjon, hogy egy másik dolog azonban nagyon megváltozott az eltelt másfél évtizedben: a kognitív tudomány.

Potter és Edwards 1991-ben és 2006-ban egyaránt a klasszikus kognitivizmus klasszikus bírálatát adják, holott azóta a klasszikus, chomskyánus kognitív tudomány *mellett* már jó húsz évvel ezelőtt elkezdtek kialakulni a posztkarteziánus megismeréstudomány irányzatai is. Éppen ezért teljesen világos, hogy egy Chomskyra és különösen a kompetencia-performancia megkülönböztetésre alapozó – és főleg ezt a pszichológia elmúlt 120 évére visszavetítő (Potter 2000) –, a kognitív tudomány egészét érintőként megfogalmazott bírálat ma már nem állja meg a helyét.

3. Diskurzus és megismerés: posztkarteziánus kognitív tudomány

A klasszikus kognitivizmus dicső korszaka után – a nyolcvanas évek elejétől – a kognitív tudomány háza táján kezdődő változásokat összefoglalóan a megismeréstudomány posztkarteziánus fordulatainak szokás nevezni (l. Tófalvy 2004). A nyolcvanas évek elejétől kezdve egyre nagyobb teret nyernek azok az elméletek, amelyek a megismerésről, az elméről, a

2 Talán a hivatkozási mutatók emelésének elkerülése végett...

nyelvről gondolkodva már nem a karteziánus, azaz szubjektumközpontú, dualista és reflektálatlanul innátista modellekben látják a legjobb megközelítési módot. A gondolkodás, a kultúra és a nyelv evolúciós megközelítésének újabb, a kognitív tudományok módszertanával összefonódó áramlata – az evolúciós pszichológia, a kognitív archeológia, a szociális tanulás és a nyelvsajátítás kutatásainak főszereplésével (Tooby és Cosmides 1992; Bickerton 1981; Donald [1991] 2001; l. Pléh 2001) – társas és történeti kontextusba helyezte az emberi megismerés kutatását.³

Hogy világosabbá váljon, mit is jelent ez a változás a kognitív tudományra, és ezáltal a DP kognitívismuskritikájának érvényességére nézve, három kognitív megközelítést szeretnék rövidebben bemutatni, és kiemelni azokat a főbb elveket, amelyek a DP-bírálat – a kognitív paradigma: aszociális és túlságosan absztrakt, figyelmen kívül hagyja a cselekvést, és túlságosan reprezentacionista – mellé, avagy azzal szembe helyezhetőek.

3.1. *Nyelv és használat*

Derek Bickerton már 1981-ben (Bickerton 1981) egy olyan modellt dolgozott ki az emberi nyelvfejlődésről, amely alapvetően a társas megismerésből, a nyelvhasználatból, vagy másképpen fogalmazva: a társalgásnak a szintaktikai szabályokra is kiható gyakorlatából indul ki. Bickerton szemléletében a nyelv nem adott, merev struktúra, hanem egy evolúciós és egyedfejlődési előtörténet, valamint a nyelvhasználat által formált dinamikus rendszer. Álláspontja egyértelmű: a „karteziánus szellem” kiűzésével (Bickerton 1980: 220), magyarul a chomskyánus innátizmus feladásával lehet csak megérteni a nyelv társas természetét.

Ahogy a pidzsin nyelvekből kialakulhatnak a kreol nyelvek a nyelvhasználat (azaz: társalgás) következtében, tehát a szintaktikai struktúra nem független a pragmatikától, úgy a nyelv és megismerés evolúciós-történeti múltja is kulcsfontosságúvá válik a Bickerton által (is) elindított posztkarteziánus kognitív paradigmában.

Mintegy tíz évvel később Merlin Donald ([1991] 2001) fogalmazza újra a klasszikus kognitívizmus innátizmusával és korlátozott érdeklődési területével kapcsolatos ellenérzéseket:

A kognitív tudomány valójában két igencsak új és eléggé sajátos elmefajtára alapozta egész építményét: az írástudó angolul beszélő felnőttkére és a számítógépekére. (...) A kognitív tudomány gyakran úgy viselkedik, mintha az embereknek nem volna kultúrájuk, nem volnának jelentős mértékben különbözőek, és nem volna történelmük sem (Donald [1991] 2001: 13).⁴

Donald alternatívája éppen ezért a kultúrára, illetve a kultúra evolúciós előtörténetére helyezi a hangsúlyt a megismerés vizsgálatában, összekötve mindezt egy funkcionális neuropszichológiai rekonstrukciós kísérlettel. A „nagy kognitív átmenetek” elméletében Donald az emberi törzsfjlődést a kognitív készségek (például: szimbólumhasználat, emlékezet, nyelvhasználat, tanulás, szociális készségek) fejlődése alapján értelmezi újra. A főemlős-megismerés korszakát, az epizodikus kultúrát a mimetikus, majd a nyelv megjelenésével a mitikus kultúra követi (mintegy 300 ezer évvel ezelőtt), végül a külső szimbolikus tár és elméleti kultúra már a modern emberig ívelő korszaka zárja le a történeti koncepciót.

3 Sokak szerint ironikus, és egyben a változást jelző fejlemény, hogy az utóbbi időben maga Chomsky, a karteziánus kognitív paradigma emblematikus alakja is feladni látszik eddigi kérélhetetlenül innátista szemléletét – az evolúciós megközelítés javára, mint azt egy nemrégiben megjelent közleménye is jelzi (Hauser, Chomsky és Fitch 2002).

4 Kárpáti Eszter fordítása.

Függetlenül Donald nagy ívű koncepciójának igazolhatóságától, számunkra most az a fontos, hogy nála (mint ahogy Bickertonnál sem) nincsen szó elszigetelt ágensekről, absztrakt kísérleti szituációkról, sem a „külvilág” és az „output” mesterséges elkülönítéséről. A hangsúly a társas konstrukción, használaton van, a folyamaton, amelyben folyamatosan változnak a megismerés módszerei és lehetőségei.

3.2. *Dialogikus megismerés*

Ahogy ezt már korábban kiemelttem, mindezen – kognitív – elméletek élesen szembehelyezkednek a Chomsky (első) nyelvelmélete által inspirált innatista kognitívizmussal. Így a főleg főemlősök és gyermekek társas megismerését kutató Michael Tomasello ([1999] 2002) is világosan megfogalmazza a klasszikus paradigmához fűződő viszonyát:

De a nyelv nem csak úgy, a semmiből bukkant elő. Nem az űrből szállt le a Földre, mint valami eltévedt meteor, de még csak nem is az emberi gondolkodás és társadalmi élet más aspektusaitól függetlenül bekövetkezett, fura genetikai mutáció szülötte, mint ahogy azt egyes tudósok, például Chomsky vélik (Tomasello [1999] 2002: 103).⁵

Túl ezen az általános, leginkább a diszciplináris elkülönülést jelző megállapításon, Tomasello szerint nem csak a nyelv, hanem a szimbólumok is egy, a társalgás folyamán alakuló reprezentációs rendszert alkotnak:

Az én feltételezésem az, hogy a nyelvi szimbólumok perspektivikus természete és használatuk olyan társalgási interakciókban, amelyekben a résztvevők különböző perspektívákat állítanak kontrasztba vagy osztatnak meg egymással, alapanyagot szolgáltat ahhoz, hogy a gyermekek – tartozzanak bármely kultúrához – rugalmas és többperspektívájú, sőt akár dialogikus kognitív reprezentációkat alakítsanak ki... (Tomasello [1999] 2002: 174).

A dialogikusnak nevezett kognitív reprezentációk lényege abban áll, hogy nem adott, fix kategóriákban képezik le a világot, hanem (főleg) a nyelvi interakciók által lehetővé teszik a kategóriák folyamatos alakítását, a metaforikus szerkezetek megértése és reprodukálása által a használat elsődlegességének felismerését. A gondolkodás társas konstrukciójának ez az átfogó jellege így szerves része a kulturális közeg átadásának és újraalkotásának:

A dialogikus kognitív reprezentációk nem csak a folyamatban lévő együttműködés interakcióinak támogatásához szükségesek, hanem fontosak a kulturális műtermékek bizonyos fajtáinak megalkotásához és használatához is, legfőképpen a nyelvi és hasonló szimbólumokéhoz, amelyek társas eredetűek és kétirányúak (Tomasello et al. 2005: 684).⁶

3.3. *Megismerés, társalgás, reprezentáció*

A bemutatott idézetekkel és gondolatmenetekkel azt szerettem volna kiemelni, hogy a DP átfogó kognitívizmusbírálatának tárgya és a jelenlegi „hivatalos” kognitív álláspontok között minimális az átfedés. A minimális jelzöt pedig azért érzem a megfelelő kifejezésnek, mert a „túlzott reprezentacionizmus” vádpontját illetően valóban rekonstruálható egy világos

⁵ Gervain Judit fordítása.

⁶ Az idézet a saját fordításom (T. T.)

áramlat a klasszikus kognitivizmustól a posztkarteziánus elméletekig ívelő megismeréstudományban. Kérdés, hogy ez megfelelő alanya lehet-e a DP vonatkozó kritikájának.

Megkérdőjelezhetetlen tény, hogy Bickerton, Donald és Tomasello elméletei is erősen „reprezentacionisták”, abban az értelemben, hogy magyarázatot várnak arra, mi történik „a fejben” a szociális interakciók alatt és hatására, és hogy ez a „fej” miképpen juthatott el az evolúció során éppen ilyen társas dinamikával, éppen ilyen gondolkodásmóddal jelenlegi állapotába. Mindezekben a felfogásokban azonban a reprezentációk nem értelmezhetőek a szocialitás nélkül, és nem is azt állítják, hogy a társas közeg mint kontextus diszkréten elválasztható a megismerőtől.

Bickertonnál a reprezentált tartalmak elsősorban nyelvi (szintaktikai és szemantikai) struktúrák, amelyek kialakításának és működésének alapja a nyelvhasználat, a pragmatika. A nyelvhasználat hasonló, szintén a klasszikus kognitivizmust bíráló, de módszertanában nem evolucionista felfogásával és kezelésével találkozhatunk – a például Potter által egyáltalán nem idézett – Jerome Brunernél (1983, [1986] 2005) is, aki szerint a gyermeki nyelvtanulás elsősorban a szituációba ágyazottság felől érthető meg, szintén a gyakorlattól elválaszthatatlan szemantika (és mondattan) vizsgálata által.

Donald reprezentacionizmusának társas karaktere pedig elsősorban történeti érdeklődésből ered. Az emberi gondolkodás evolúciójának története egyben az emberi közösségek együttműködésének és interakciójának története is: a nagy kognitív átmeneteket követően a „fejben” kialakuló „struktúrák”, amelyek elmélete szerint részben őrzik a korábbi mintázatokat is, nem a világtól elkülönülve jönnek létre, éppen ellenkezőleg. Donald tézise olyannyira erős, hogy még azt is megkockáztatja, hogy a kultúra, azaz a gyakorlat, „szó szerint újrakonfigurálhatja az agyhasználat mintáit” (Donald [1991] 2001: 25).

Tomasello evolúciós szemlélete egyszerre jelenik meg a törzsfajlódás és az egyedfejlődés kognitív vizsgálatában. Korábban (Tomasello 1999) a főemlősök szociális tanulásának fejlődése során átalakuló, illetve az egyedfejlődés során a mások szándékainak felismerésével újraindító reprezentációk jelentették a fő evolúciós reprezentációs elméleti keretet. Az elmélet újabb megfogalmazásában (Tomasello et al. 2005) azonban, mint az a fent kiemelt, a dialógikus reprezentációkról szóló idézetből is látszik, már – ha lehet így fogalmazni – egy „még szociálisabb” reprezentációfelfogás domborodik ki. Eszerint nem csak a mások elméjének olvasása, hanem a saját reprezentációk megosztása, és az erre érzett igen erős motiváció is lényegi eleme a megismerés társas gyakorlatának.

Hasonló dinamika van jelen Dan Sperber ([1996] 2001) kognitív kultúraelméletében is. Sperber úgy kapcsolja össze a reprezentációkat a közösségi beágyazottsággal, a kultúrával, hogy a reprezentációk „terjedését”, azaz folyamatos értelmezését teszi meg közösség- és kultúrateremtő erőnek. A kultúrának ebben az epidemiológiai modelljében egy reprezentáció bár természetesen csak a „fejben” lehet, de sohasem lehet ott ugyanúgy, mint valaki másnál – ez a társas interakciókból szükségszerűen következik.

A reprezentáció Sperbernél (és általában a társas kognitív elméleteknél) tehát egyáltalán nem egy „szemantikus *fait accompli*”, hanem inkább egy dinamikus változó, az élményvilágnak az emberi szocialitásban alakuló mentális leképezése.

A túlzott reprezentacionizmus vádja ezért szükségképpen árnyalásra szorul, mert úgy vélem, hogy – hasonlóan a kognitív „paradigmával” – a reprezentáció fogalmának használata sem azonos a DP-kritikában és az újabb kognitív tudományban. Ha tehát a DP által rekonstruált aszociális reprezentációfogalomból indulunk ki – ami, ismét, még igaz lehetett

a klasszikus paradigmára, de a maira már semmiképpen sem –, akkor a túlzott reprezentációizmus vádja nem igaz, mert nincs ilyen fogalom a használatban.

4. Konklúziók: diskurzusok, értelmezések, intézmények

Remélem, az eddigiekből világossá vált, hogy véletlenül sem a kognitív tudomány „védelmezése”, de nem is a DP módszertanával való empirikus összehasonlítása volt a célom; az sem, hogy állást foglaljak valamelyik irányzat mellett; és még csak azt sem kívántam sugallni, hogy a posztkarteziánus kognitív alternatíva érvénytelenítené a klasszikus kognitívizmus eredményeit.

Csupán arra az egy problémára szerettem volna rávilágítani a fontosabb vonatkozó idézetek és gondolatmenetek bemutatásával, hogy a DP-kritika szinekdochészerűen megkonstruált metonimikus retorikai alakzata összemosza a klasszikus kognitívizmust az újabb megközelítésekkel „egyetlen nagy” kognitívizmussá, amelyből végül teljesen eltűnnek az utóbbi negyed évszázad kutatásai és elméletei.

Ezen a gyakorlaton kívül az is zavarba ejtő, hogy a DP miért pont a kognitív pszichológia kritikája által kívánja magát pozicionálni, és egyben elválasztani magát más, egyébként rokon törekvésű irányzatoktól is, amikor valójában nem a jelenleg létező paradigmát támadja, és egyes „családi hasonlóságok” kiemelése akár hatékonyabb is lehetne, mint a teljes elszigetelődés? A kulturális pszichológia előzményéül is szolgáló „második pszichológia” – az uralkodó kísérleti pszichológiával mindvégig szemben álló, a kultúra és a szocialitás főszerepét hangsúlyozó lélektan – hagyománya például, melyet Michael Cole (2005) nevez így, szinte kínálja magát intellektuális keretként és referenciaként. Mégis, említésre sem kerül a DP kognitívizmusreferenciájú oppozíciós identitásformáló stratégiájában.

A megkonstruált reprezentációizmus ellen irányuló retorikai stratégia és az indokolatlannak ható izolációs törekvések abban mindenképpen összefüggenek egymással, hogy egy olyan irányt vázolnak fel, melyben a DP az alternatívája az uralkodó paradigmán kívüli, vagy azt leváltó, érvényes pszichológiai gondolkodásnak. Az egységes és világos tudománypolitikai koncepció a feltűnően kevésbé megalapozni próbált, így ugyancsak esetleges kognitívizmuskritikával összefonódva pedig arra enged következtetni, hogy mindkét esetben ki lehet zárni a „valódi”, avagy naiv félreértelmezés⁷ lehetőségét. A kritika szándékolt esetlegessége pedig azt foglalja magában, hogy nem a tartalma, hanem az iránya szerint vonatkozik tárgyra, így valószínűbb, hogy a kognitív paradigma intézményes – ha úgy tetszik, uralkodó – szerepének, mintsem reprezentációfelfogásának szól a tényleges támadás.

Ha mindkét következtetés igaz, akkor pedig kijelenthető: úgy is lehetséges egy működő (tanszékekkel, hivatkozásokkal, kutatási pénzekkel rendelkező) társadalomtudományos pozíciót kialakítani, hogy a pozíció elsődleges keretként szolgáló, tartalmiként megfogalmazott oppozicionális retorika implicit módon az intézményes, és nem a tudományos ellentétek diskurzusába ágyazódik. Vagy másképp fogalmazva: a hibás, de valójában másodlagos tartalmiként közölt kritikát éppen a fennálló intézményes viszonyok interpretációja teszi működőképesé.

⁷ A tudatos vagy nem tudatos félreértelmezések természetesen nagy hagyománynak örvendhetnek a pszichológia történetében (is), mint például Bruner és a konstruktívizmust bírálók esetében, l. Tófalvy (2006).

A szövegek feltételezhető használata és működése – és értelmezése – ettől kezdve további kontextusok és diskurzusok felé mutat, amelyeket már csak további, a (tudomány)politikai stratégiák érdekhálózatait és a feltételezett szándékokat, motivációkat is feltérképező kutatással lehet megközelíteni. Mindvégig azzal a korántsem új keletű bizonytalansággal a háttérben, hogy van-e egyáltalán lehetőségünk dönteni arról, hogy hol végződik egy álláspont rekonstrukciója, és hol kezdődik a legitimáció.

Hivatkozott irodalom

- Bickerton, Derek (1981): *Roots of Language*. Ann Arbor: Karoma Publishers.
- Bruner, Jerome (1983): *Child's Talk: Learning to Use Language*. New York: Norton.
- Bruner, Jerome (1986/2005): *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Budapest: Új Mandátum.
- Cohen-Cole, Jamie (2005): The reflexivity of cognitive science: The scientist as a model of human nature. In *History of the Human Sciences* 18(4): 107–139.
- Cole, Michael (2005): *Kulturális pszichológia*. Budapest: Gondolat.
- Donald, Merlin ([1991] 2001): *Az emberi gondolkodás eredete*. Budapest: Osiris.
- Edwards, Derek (1991): Categories are for talking. On the cognitive and discursive bases of categorization. In *Theory & Psychology* 1(4): 515–542.
- Edwards, Derek (2006): Discourse, cognition and social practice: The rich surface of language and social interaction. In *Discourse Studies* 8(1): 41–49.
- Hauser, Marc D., Noam Chomsky és W. Tecumseh Fitch (2002): The faculty of language: What is it, who has it, and how did it evolve? In *Science* vol. 298.
- Miller, George (2003): The cognitive revolution: A historical perspective. In *Trends in Cognitive Science* 7(3): 141–144.
- Pléh Csaba (2001): Az evolúciós szemlélet felmerülése, eltűnése és újra felmerülése a pszichológiában. In Pléh, Csányi és Bereczkei (2001).
- Pléh Csaba, Csányi Vilmos és Bereczkei Tamás (szerk.) (2001): *Lélek és evolúció*. Budapest: Osiris.
- Potter, Jonathan (1998): Cognition as context (Whose cognition?) In *Research on Language and Social Interaction* 31(1): 29–44.
- Potter, Jonathan (2000): Post-cognitive psychology. In *Theory & Psychology* 10(1): 31–37.
- Potter, Jonathan (2005): Making psychology relevant. In *Discourse & Society* 16(5): 739–747.
- Potter, Jonathan (2006): Cognition and conversation. In *Discourse Studies* 8(1): 131–140.
- Potter, Jonathan és Derek Edwards (1999): Social representations and discursive psychology: From cognition to action. In *Culture & Psychology* 5(4): 447–458.
- Potter, Jonathan és Derek Edwards (2003): Sociolinguistics, cognitivism and Discursive Psychology. In *International Journal of English Studies* 3: 93–109.
- Sperber, Dan ([1996] 2001): *A kultúra magyarázata*. Budapest: Osiris.
- Tooby, John és Leda Cosmides (1992): The psychological foundations of culture. In *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*. Jerome Barkow, Leda Cosmides és John Tooby (szerk.). New York: Oxford University Press.
- Tófalvy Tamás (2004): Egy nem is olyan különös házasság: Descartes és a kognitív tudomány. In *A láthatatlan megismerés*. Pléh Csaba és Gervain Judit (szerk.). Budapest: Gondolat, 231–252.
- Tófalvy Tamás (2006): Életszerű jelentések. In *Buksz* ősz: 240–250.
- Tomasello, Michael (1999/2002): *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris.
- Tomasello, Michael, Malinda Carpenter, Josep Call, Tanya Behne és Henrike Moll (2005): Understanding and sharing intentions: The origins of cultural cognition. In *Behavioral and Brain Sciences* 28: 675–691.